

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЯКІ ЯКОСТІ ВИМАГАЮТЬСЯ ВІД ПРАЦІВНИКА МІЛІЦІЇ

Методологічні засади розробки професіограм та кваліфікаційних характеристик

**В.Г. АНДРОСЮК, Л.І. КАЗМІРЕНКО,
Г.О. ЮХНОВЕЦЬ**

Суттєві економічні та суспільно-політичні перетворення, які відбуваються в Україні, передбачають вирішення органами внутрішніх справ складних та всебічних завдань. Проте ефективному їх виконанню заважають ряд недоліків, серед яких невисокі якісні характеристики особового складу та недосконала робота з ним. Зокрема, досить типовим є професійна деформація та скоєння злочинів працівниками міліції, неналежне виконання ними службових обов'язків.

За даними різних джерел, від 7 до 12 % працівників міліції гинуть, зазнають значних фізичних та психічних травм у межах виконання професійної діяльності або дій, пов'язаних з нею. Серед найбільш суттєвих причин цього — надмірні психічні та фізичні навантаження, неправильні або невиправдано ризиковані управлінські рішення, протиправне застосування вогнепальної зброї та спецзасобів.

Андросюк Вячеслав Георгійович — кандидат психологічних наук, професор кафедри юридичної психології Української академії внутрішніх справ, підполковник міліції;
Казміренко Людмила Іванівна — кандидат психологічних наук, заступник начальника кафедри, підполковник міліції;
Юхновець Геннадій Олександрович — кандидат педагогічних наук, начальник кафедри, полковник міліції.

Почастішали випадки суїциду. У зв'язку з цим особливо актуальним є пошук дійових шляхів та напрямків підвищення ефективності роботи з кадрами.

Одним з таких напрямків, який до цього часу не одержав теоретичної та практичної реалізації, є створення системи професійно-психологічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ. Під такою системою ми розуміємо узгоджену сукупність заходів та мір, що вживаються практичними органами, а також спеціальними психолого-педагогічними підрозділами за такими напрямками:

1) професійно-орієнтаційна робота серед населення з метою пропаганди діяльності органів внутрішніх справ і залучення гідних громадян до їх лав;

2) професійний підбір кадрів для навчання та роботи в органах внутрішніх справ;

3) професійно-психологічна підготовка працівників в ОВС;

4) психолого-педагогічне супроводження діяльності працівників на всіх етапах їх навчання і проходження служби;

5) психологічна реабілітація працівників, що постраждали при виконанні службових обов'язків.

Проте ефективність реалізації цих напрямків значно обмежується практичною відсутністю науково обґрунтованих та критеріально виважених професіограм і кваліфікаційних характеристик фахівців. Іншими словами, відсутні професійно-психологічні орієнтири та методичний інструментарій, без допомоги яких неможливо організувати профорієнтаційну та діагностичну роботу, здійснювати ефективну підготовку та навчання за конкретними фаховими напрямками.

Кафедрою юридичної психології здійснено експериментально-психологічне дослідження, орієнтоване на:

теоретико-методологічне обґрунтування професіографічних досліджень в ОВС;

структурно-логічний аналіз професійної діяльності працівників міліції за основними фаховими напрямками, а саме – працівників кримінальної міліції, попереднього слідства та міліції громадської безпеки;

отримання та узагальнення експертної інформації щодо головних чинників ефективності професійної діяльності та професійно значущих якостей фахівців;

здійснення відповідного математико-статистичного аналізу отриманих даних для визначення значущих чинників та професійно важливих якостей і подальшого критеріально-пошукового дослідження.

Слід зазначити, що проблемами професійної придатності та з'ясування чинників діяльності працівників органів внутрішніх справ займалися ряд дослідників: В.Л.Васильєв, Л.М.Колодкін, В.Г.Кутушев, О.М.Роша, О.М.Столярєнко, І.Ю.Сундієв, В.Ф.Москаленко та ін¹.

Проте більшість досліджень страждали описовим характером та фрагментарністю методологічного підходу, не були підпорядковані цілісному системному дослідженню проблематики, а тому й виявились орієнтовно-обмеженими щодо практичного застосування їх результатів.

Методичний інструментарій нашого дослідження склали спрямовані опитники, орієнтовані на:

виявлення та характеристику умов і чинників професійної діяльності міліції;

з'ясування професійно-кваліфікаційних вимог до працівників відповідних фахових напрямків;

визначення професійно важливих якостей працівника міліції - фахівця;

виявлення чинників, які визначають дії фахівців в екстремальних умовах.

Створення опитників здійснювалось за класичною професіографічною схемою. Зміст базового опитника щодо умов та чинників професійної діяльності складають п'ять головних підрозділів:

1. Умови професійної діяльності (санітарно-гігієнічні та організаційні);

2. Соціально-психологічні чинники (мотиваційні та соціального опосередкування діяльності);

3. Зміст професійної діяльності (за фаховими напрямками);

4. Психофізичні стани працівника (вимоги діяльності);

5. Психограма професії (вимоги до особистостей, сенсорно-перцептивної, інтелектуально-пізнавальної та психомоторної сфер), та можливі протипоказання до фахової діяльності.

Було обстежено понад 500 фахівців кримінальної міліції, попереднього слідства та міліції громадської безпеки. Обсяг виборки відповідає вимогам статистичної вірогідності на 5%-ному рівні ($P \leq 0,05$). Експертні критерії: перебування на посаді не менше трьох років та позитивні показники в роботі. Дослідження проведене в містах Києві, Харкові та Львові, що відповідає репрезентативності за регіональними ознаками.

Результати дослідження узагальнені в накопичувальних таблицях, проведений їх первинний математико-статистичний аналіз.

З'ясовано, що існують певні загальнопрофесійні чинники та умови, які опосередковують ефективність діяльності працівників досліджених категорій. Зокрема, визнано статистично-значущими такі показники:

1) відсутність чіткої регламентованості режиму праці та відпочинку ($\bar{x} = 0,42$ – кримінальна міліція; $0,59$ – слідство та $0,68$ – міліція громадської безпеки);

2) опрацювання службової інформації, що отримується з різних джерел ($\bar{x} = 0,52$; $0,43$ та $0,76$);

3) суттєві вимоги до працездатності працівника ($\bar{x} = 0,56$; $0,90$ та $0,77$);

4) професіографічна визначеність характерологічних рис: рішучості, сміливості, самовладання, настирливості, впевненості в собі та своїх можливостях, обережності, емоційна та нервово-психічна стійкість ($\bar{x} = 0,50$);

5) професійна спрямованість та орієнтація працівника ($\bar{x} = 0,42$; $0,62$ та $0,57$);

6) здатність концентрувати увагу на об'єктах професійної діяльності ($\bar{x} = 0,44$; $0,55$ та $0,58$);

7) підвищення вимоги до швидкого, динамічного мислення ($\bar{x} = 0,53$; $0,79$; $0,75$); до розвитку здорової пам'яті ($\bar{x} = 0,46$; $0,58$ та $0,65$); тривалості запам'ятання матеріалу ($\bar{x} = 0,42$; $0,77$ та $0,63$); оперативної пам'яті ($\bar{x} = 0,57$; $0,46$ та $0,56$); розвиненості творчого перспективного уявлення ($\bar{x} = 0,43$; $0,58$; $0,60$);

8) вимога до розвитку прискореної реакції при виборі та прийнятті рішення ($\bar{x} = 0,46$; $0,49$ та $0,43$).

Разом з тим, виявлено також статистично значущі відмінності, які визначають специфіку умов та чинників професійної діяльності, притаманних конкретному фаховому напрямку. Зокрема, суттєвою санітарно-гігієнічною умовою діяльності працівників кримінальної міліції та громадської безпеки є робота на повітрі ($\bar{x} = 0,49$ та $0,71$ відповідно). Для працівників слідчих підрозділів суттєвою умовою є робота в приміщеннях ($\bar{x} = 0,92$). Для цієї ж категорії працівників значущими організаційними чинниками є тривала безперервна робота на протязі доби ($\bar{x} = 0,49$) та можливість психічного травматизму ($\bar{x} = 0,47$).

Особливо високий рівень персональної відповідальності за результати роботи притаманний слідчим та дільничним інспекторам міліції ($\bar{x} = 0,75$ та $0,51$ відповідно). Ці ж категорії співробітників працюють самостійно, поза груповою взаємодією ($\bar{x} = 0,79$ та $0,55$). Навлаки,

умовою ефективної діяльності працівників кримінальної міліції є саме групова взаємодія ($\bar{x} = 0,44$). Значущі мотиваційні аспекти діяльності визначено лише для категорій слідчих та громадської безпеки ($\bar{x} = 0,41$ та $0,40$). Взагалі (і це суттєво!), мотивація професійної діяльності, заснована на професійній погорді, престижності, можливостях службового просування та наявності пільг не виявила статистично значущих показників у жодній з обстежених категорій. Навпаки, майже 97% працівників вказують на дезорганізуючий та психотравмуючий вплив низького матеріального забезпечення.

За розділом "Зміст професійної діяльності" виявлено певну диференціацію серед досліджених категорій працівників. Переважання мислительних дій при вирішенні службових завдань притаманні працівникам карного розшуку та слідства ($\bar{x} = 0,43$ та $0,75$). Всі категорії обстежених пов'язують більшість службових помилок з недоліками інформаційного забезпечення діяльності ($\bar{x} = 0,40$). Працівники слідства такі ж помилки пов'язують з недосконалими умовами виконання професійних дій ($\bar{x} = 0,48$). Суттєвим змістом діяльності працівників міліції громадської безпеки є спілкування з різними категоріями громадян та здійснення на них впливу ($\bar{x} = 0,41$).

Статистично значущим показником виникнення відповідних психофізичних станів для працівників слідства та громадської безпеки є відчуття психічної виснаженості та втоми наприкінці робочого дня ($\bar{x} = 0,60$ та $0,43$ відповідно). Стан фізичної виснаженості притаманний лише працівникам слідчих підрозділів ($\bar{x} = 0,41$). Для цієї ж категорії працівників значущим психофізичним станом є підвищена емоційна напруженість у процесі діяльності ($\bar{x} = 0,45$).

Фахові психограми виявили також певні значущі відмінності. Зокрема, незалежність є необхідною характерологічною рисою слідчого та дільничного інспектора міліції ($\bar{x} = 0,65$ та $0,44$). Здатність встановлювати психологічний контакт (комунікативність) також визначена для цих категорій працівників ($\bar{x} = 0,48$ та $0,41$). Статистично значущими показниками є наявність спеціальних здібностей для працівників слідчих підрозділів ($\bar{x} = 0,49$) та організаторських здібностей для працівників міліції громадської безпеки ($\bar{x} = 0,46$). Особливі вимоги до розвиненого сприймання притаманні працівникам карного розшуку та дільничним інспекторам міліції ($\bar{x} = 0,41$ та $0,48$ відповідно). Визначальною для фахівців слідства та громадської безпеки є продуктивність уваги ($\bar{x} = 0,47$ та $0,40$). Особливо важливими, у зв'язку з інтелектуально-насиченим характером діяльності, є для слідчих конкретні якості мислення: творчий аспект ($\bar{x} = 0,50$); широта та глибина ($\bar{x} = 0,53$); критичність ($\bar{x} = 0,50$);

концентрованість ($\bar{x} = 0,47$); гнучкість та пластичність мислення ($\bar{x} = 0,41$). Цій категорії та працівникам міліції громадської безпеки має бути притаманна розвинена словесно-логічна пам'ять ($\bar{x} = 0,52$ та $0,41$). Щодо наочно-образної пам'яті, то значущі її показники виявлено лише для категорії дільничних інспекторів міліції ($\bar{x} = 0,46$).

До статистично визначених показників диференційних психомоторних властивостей відносяться: розвинена мовна функція у працівників слідства і громадської безпеки ($\bar{x} = 0,64$ та $0,48$) та прискорена проста реакція на будь-який подразник у дільничних інспекторів міліції ($\bar{x} = 0,41$).

Таким чином, виявлені закономірності та їх урахування мають сприяти розробці організаційно-управлінських заходів щодо створення та оптимізації відповідних умов практичної діяльності працівників міліції, науково обгрунтованому прогнозуванню наслідків впливу умов діяльності на особистість працівника з метою запобігання проявам професійної деформації та негативним професійно-психологічним зрушенням.

Опитник розгорнутих професійно-важливих якостей був спрямований на конкретизацію психограм відповідного фахового напрямку. Отримані дані дозволили дійти досить цікавих у теоретичному та методологічному відношенні висновків.

Зокрема, в статистично значущому інтервалі (1-й квантіль) виявлено різну кількість професійно важливих якостей працівників залежно від фахових напрямків: міліції громадської безпеки – шість якостей, попереднього слідства – 14, кримінальної міліції – 28 якостей.

Усе це дозволяє дійти висновку про відповідну критеріальну вимогливість до наявності певних професійно важливих якостей фахівців.

Спектр значущих якостей охоплює практично всю структуру особистості – від нервово-психічної, психофізіологічної організації до рис характерологічних та таких, що визначають спрямованість особистості працівника.

Загальними для всіх досліджених категорій фахівців виявились такі професійно важливі якості:

уміння відбирати з великої кількості інформації ту, яка необхідна для вирішення задачі (ефективність інформаційного пошуку);

уміння уявляти декілька шляхів вирішення завдання та прогнозувати найефективніший;

здатність швидко встановлювати контакти з різними людьми (комунікативна спрямованість);

уміння вести бесіду, діалог, обстоювати свою точку зору.

Спільними для працівників кримінальної міліції та міліції громадської безпеки виявились професійна спостережливість та вольові якості особистої сміливості та хоробрості.

Певна група якостей є спільною для категорій фахівців кримінальної міліції та слідства. До них відносяться:

уміння диференційно оцінювати протирічну інформацію;

ефективність словесно-логічної пам'яті (запам'ятання опосередкованої інформації);

здатність принадажувати до себе людей, викликати у них довіру; знаходити доцільну форму спілкування в залежності від психологічного стану та індивідуальних особливостей комуніканта (комунікативна діагностика);

здатність брати на себе відповідальність у складних ситуаціях;

уміння обстоювати свою точку зору за різних обставин.

Наявність міжфахових професійно важливих якостей визначає функціонально-змістовну спільність відповідних фахових напрямків та можливість суміжності надання спрямованих службових доручень.

Досить значним є перелік професійно значущих якостей, які притаманні працівникам конкретних служб. Так, ефективність кримінально-розшукової діяльності (кримінальна міліція) визначається необхідною наявністю у працівників таких якостей:

здатність до швидкодії в умовах дефіциту часу;

розвинені окремі якості уваги (стійкість уваги у відволікаючих умовах, прискорене переключення уваги, розподіл уваги при виконанні декількох дій та завдань);

уміння підмічати незначні зміни в об'єкті спостереження;

ефективна робота з оперативно значущою інформацією (прийняття рішення за умов дефіциту інформації, точне відтворення інформації в потрібний момент тощо);

здатність до формування зорового образу за словесним описом (перцептивно-логічна екстраполяція);

здатність віднаходити нестандартні рішення, оригінальні шляхи вирішення проблеми;

аргументованість критичного аналізу ситуації;

схильність до розумного, виправданого ризику;

урівноваженість та самовладання в конфліктних ситуаціях;

упевненість в собі та своїх можливостях.

До професійно важливих якостей, притаманних працівникам слідчих підрозділів, відносяться:

здатність до тривалого збереження активності при виконанні службових дій;

уміння зрозуміло довести до співрозмовника свої думки та наміри, логічне та обгрунтоване викладення інформації;

уміння дати об'єктивну оцінку станам та діям інших осіб (розвинена децентрація).

Також існує значна кількість професійно значущих якостей для досліджених фахових напрямків, які не мають визначального характеру, проте при безпосередньому професійному доборі і організації професійно-психологічної підготовки та тренінгу обов'язково мають бути враховані. Зокрема, до 2-го квантілю (статистично значущого інтервалу) відносяться близько 25 таких якостей.

З метою валідного опрацювання питання про чинники діяльності працівників міліції в екстремальних умовах було додатково обстежено групу фахівців спецпідрозділів міліції. Первинний математико-статистичний аналіз отриманих даних дозволив зробити певні узагальнення.

Рейтинговий розподіл питомої ваги екстремальних ситуацій в службовій діяльності має такий вигляд: у працівників спецпідрозділів – 64 % всіх службових ситуацій є екстремальними; у працівників кримінальної міліції – 60 %, у працівників міліції громадської безпеки – 52 %, у працівників попереднього слідства – 50 %.

Зазначені дані є доволі очікуваними.

Відносно умов, які викликають певні психічні стани напруженості, слід зазначити, що серед них виявлено не тільки професійно змістовні, але й такі, що впливають опосередковано на ефективність діяльності. Зокрема, 65 % дільничних інспекторів міліції зазначили, що погані житлово-побутові умови викликають у них стани нервово-психічної напруженості. Недосконалі санітарно-гігієнічні умови службового приміщення та робочого місця сприяють виникненню екстремум-станів у 89 % слідчих, 84 % працівників карного розшуку та 74 % працівників спецпідрозділів. Негативно впливає на особистість працівників кримінальної міліції нерегламентований режим праці та відпочинку (64 % обстежених фахівців. Значущий показник психічної напруженості самої діяльності виявлено лише у працівників слідства (84 % обстежених). Вони ж зазначили, що на їх нервово-психічний стан негативно впливає такий чинник, як безперервна робота на протязі доби (56 %). Тобто вплив екстремальності самої професійної діяльності для обстежених категорій фахівців є очікуваним явищем, на яке вони формують заздалегідь відповідний стан готовності до дії.

Загальними чинниками, які викликають тривалі стани емоційної та нервової напруженості (екстремум-стани), для всіх категорій обстежених є низький заробіток ($\bar{x} = 85 \%$) та погана технічна забезпеченість діяльності ($\bar{x} = 76 \%$).

Серед соціально-психологічних чинників, які сприяють виникненню екстремум-станів, значущі показники мають:

підвищена соціальна відповідальність та громадський резонанс (68 % слідчих);

обмеження в службовому просуванні (55 % працівників міліції громадської безпеки);

суттєві та непрогнозовані ускладнення криміногенної обстановки (76 % фахівців кримінальної міліції; 53 % працівників попереднього слідства; 51 % працівників громадської безпеки);

низька престижність професії (80 % дільничних інспекторів міліції; 63 % слідчих; 52 % працівників карного розшуку).

Аналіз змісту професійної діяльності дозволив диференційно визначити чинники екстремальних ситуацій, зокрема:

безпосереднє протистояння зі злочинцями (68 % працівників кримінальної міліції);

напруженість у розслідуванні та розкритті злочинів (63 % працівників слідства);

конфлікти, які виникають у спілкуванні з громадянами (58 % слідчих та 53 % працівників спецпідрозділів);

запобігання діяльності злочинних угруповань (64 % працівників карного розшуку);

застосування вогнестрільної зброї, спеціальних та допоміжних засобів (65 % працівників спецпідрозділів).

Виникнення загального сталого екстремум-стану, який тим чи іншим чином безпосередньо впливає на виконання службових обов'язків, усі досліджені категорії працівників пов'язують з невдоволеністю професією за різних причин. Рейтингові показники такі: працівники слідчих підрозділів – 44 %; працівники міліції громадської безпеки – 75 %; працівники спецпідрозділів – 63 %; працівники кримінальної міліції – 52 %.

Більшість із зазначеного вище призводить до того, що серед шляхів вирішення екстремальних ситуацій домінуючим визначається такий, який пов'язується з максимальним уникненням та запобіганням ситуацій, що шкідливо впливають на фізичний та психічний стан працівника (79 % працівників спецпідрозділів; 68 % працівників слідства та 60 % працівників громадської безпеки). Лише 44 % працівників карного розшуку дійсно орієнтовані на адаптивну тактику вирішення екстремальних ситуацій.

(раціональний аналіз ситуації, корекція власних дій, тиск у слушний момент тощо). Жодна з досліджених категорій не визначила на статистично значущому рівні спрямованості на рішуче та сміливе подолання перешкод, цілеспрямоване та професійне вирішення екстремальних ситуацій з орієнтацією на позитивний кінцевий результат. Тобто домінуючими психічними станами, які визначають пошуки системи дій в екстремальних службових ситуаціях є, власна безпека, самозбереження, уникнення можливих психотравмуючих наслідків. Саме це слід усвідомити на певному управлінському рівні для прийняття необхідних радикальних рішень, спрямованих на суттєве підвищення надійності роботи працівника міліції.

Як висновки зазначимо таке. Здійснене дослідження є реалізацією першого етапу комплексного професіографічного дослідження основних фахових напрямків діяльності працівників міліції.

Отримані дані дозволяють визначитись у необхідності здійснення відповідної організаційної та кадрової роботи як на центральному щаблі управління, так і безпосередньо на місцях. Виходячи з цього, вважається за необхідне:

ужиття заходів щодо суттєвих змін у загальних умовах професійної діяльності (матеріальне, житлово-побутове, технічне забезпечення, соціальна та правова захищеність працівників, комплексне медичне, психологічне та соціально-виховне патрунування особового складу;

термінове розгортання діяльності служби професійно-психологічного забезпечення на місцях з метою: ефективного професійно-психологічного добору, забезпечення конкретної службової діяльності, організації професійно-психологічної підготовки, соціально-психологічного патрунування;

здійснення роботи по раціоналізації відповідності організаційно-примусових та гуманістичних важелів впливу на особовий склад працівників міліції з боку керівників та працівників кадрових апаратів;

радикальна перебудова профорієнтаційної роботи, використання засобів масової інформації, діяльності культурно-просвітницьких та творчих установ по підвищенню престижності та створенню позитивного іміджу працівника органів внутрішніх справ;

урахування результатів дослідження при підборі, службових переміщеннях та просуваннях особового складу в практичних підрозділах.

Виявлені результати дозволяють розпочати роботу по перебудові та раціоналізації навчального процесу в навчальних закладах МВС України в організаційно-змістовному напрямку (навчальні плани та програми, професійне спрямування навчальних курсів та дисциплін) і в соціально-виховному напрямку (підбір курсантів та слухачів на навчання, системне організаційно-кадрове, психологічне та виховне їх супроводження на протязі навчання, формування готовності до фахової практичної роботи).

Наступні етапи дослідження передбачають спрямовану роботу по опрацюванню конкретних критеріїв визначеності професійно важливих якостей, оформленню завершених професіограм та кваліфікаційних характеристик фахівців міліції.

Завершальний етап дослідження має на меті опрацювання комплексу стандартизованих методик роботи з особовим складом на всіх етапах службової діяльності та професійного навчання.

¹ Див.: Васильев В.Л. Юридическая психология. М., 1991. Гл. VI. § 2, 3; Колодкин Л.М. По формуле "три И". О проблемах подготовки кадров на уровне современных требований // Кадры МВД СССР. 1991. № 1; Кукушкин В.М. Организация работы с личным составом в экстремальных условиях. М.: Академия МВД РФ, 1991; Кутушов В.Г. Подбор кадров в органах внутренних деп. Хабаровск, 1988; Лебедев В.В. Психологические детерминанты профессиональной деятельности воспитателя в местах лишения свободы // Тезисы докладов к VII съезду общества психологов СССР. М., 1989. С. 44-45; Мягких Н.И., Тараканов В.В. Особенности применения психодиагностических методов при отборе лиц, поступающих на службу в ОВД // Тезисы докладов к VII съезду общества психологов СССР. С. 50-52; Мякишев Г.М. Работа с кадрами в органах внутренних деп. М., 1995; Подготовка кадров полиции за рубежом // Реф. сб. М.: Акад.МВД РФ, 1987; Роша А.Н. Профессиональная ориентация и профессиональный отбор в органы внутренних деп. М.: Акад. МВД СССР, 1985; Макаренко О.Н. Социально-психологический аспект профессиональной ориентации следственных работников // Тезисы докладов к VII съезду общества психологов СССР. С. 47-48; Столяренко А.Н. Психологическая подготовка личного состава органов внутренних деп. М., 1987.